

Dejan GAZIVODA*

SISTEMATSKA ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA U RISNU - KAMPANJE REALIZOVANE OD 2022. DO 2024. GODINE

ABSTRACT: *This paper will present results of systematic archaeological research campaigns from 2022 to 2024 at the Carine and Gradina sites in Risan, which was realized by the Center for Conservation and Archeology of Montenegro in cooperation with the University of Warsaw, Poland.*

KEYWORDS: *Archaeology, Risan, Carine, Gradina, Hellenism, Illyrians, antiquity, Roman period, movable and immovable finds*

Istorijat prethodnih istraživanja na Carinama i Gradini sa osvrtom na razvoj antičkog Risna

Risan je manji grad sa preko hiljadu i po stanovnika, koji se nalazi u sjevernom dijelu Boke Kotorske, odnosno, u Risanskom zalivu. Danas turističko mjesto, nekada je bio ilirska prijestonica. Antički grad se razvijao na desnoj obali rječice Spile, na polju Carine i brežuljku na sjeveroistočnoj strani Carina pod nazivom Gradina (Plan 1). Samo mjesto, pod nazivom Rizon, (starogrč. *Ριζων*) formirano je od V, odnosno IV vijeku p. n. e. prvobitno kao emporion, zatim kao naseobina, potom kao ilirska prijestonica za vrijeme kraljice Teute, a kasnije moguće i kao polis. U vrijeme rimske vladavine, grad je najvjerovatnije imao status kolonije, što predstavlja najviši rang jednog grada u tom periodu. Na uzvišenju Gradina nalazila se akropola, dok je ispod nje formirano naselje. Navedeni sistem gradnje je pod direktnim uticajem formiranja starogrčkih gradova, gdje imamo uzvišenje koje služi kao utočište prilikom oružanih sukoba i podgrađe u kojem se živjelo tokom perioda stabilnosti. Na desnoj obali rijeke Spile sačuvali su se ostaci megalitskog bedema, koji čine veliki kameni blokovi, ukazujući da je podgrađe za-

* Autor je doktor arheologije zaposlen u Centru za konzervaciju i arheologiju Crne Gore.

The author is a doctor of archeology employed at the Center for Conservation and Archeology of Montenegro.

uzimalo veliki dio polja Carine¹, površine od oko 6 hektara.² Nalazi nesumnjivo dokazuju da je antičko naselje bilo i veće, jer se ostaci nalaze i u podmorju, što je posljedica postepenog spuštanja jadranske obale.³ Nakon vođenja tri Ilirska rata⁴ i pada Ilirskog kraljevstva (168. g. p. n. e.), Risan je ušao u sastav rimske države i njegovi stanovnici su bili privilegovani u pogledu oslobađanja od svih dažbina.⁵ Tokom rimske vladavine, Risinijum (lat. *Risinium*) je i dalje bio prosperitetna i važna trgovačka luka, što potvrđuju brojni pokretni nalazi, kao i vila Hipnosa koja dokazuje širenje grada na lijevu obalu rijeke Spile i dalje ka jugoistoku.

Sl. 1. Granice prostiranja Rizona (1-podgrađe na Carinama, 2-akropola na Gradini)

¹ Č. Marković, *Arheologija Crne Gore*, Podgorica, 2006, 273.

² V. Kovačević, *Arheološka istraživanja u Risnu s osvrtom na njegovu urbanu genezu*, *Antička Budva*, zbornik radova, Budva, 2021, 458.

³ Д. Гарашанин, М. Гарашанин, *Црна Гора у освит писане историје*, *Историја Црне Горе I*, Титоград, 1967, 119.

⁴ Први илirски рат је вођен од 229-228 г.п.н.е, Други илirски рат је трајао од 220-219 г.п.н.е, Трећи илirски рат је трајао од 169-168 г.п.н.е.

⁵ Д. Гарашанин, М. Гарашанин, *н.д.*, 107-113.

Risan je za arheološku nauku postao zanimljiv već u drugoj polovini XIX vijeka, kada ga je posjetio Artur Evans⁶. Potom se njime bavio Hajnrih Rihli, koji govori u svom članku iz 1898. godine o nalazima sa Carina prema priloženom planu u kojem dijeli lokalitet na devet sektora.⁷ U periodu između dva svjetska rata, prva organizovana iskopavanja u Risnu vodio je Dušan Vuksan, tadašnji direktor Državnog muzeja na Cetinju. On je u južnom dijelu Risna otkrio temelje pet prostorija rimske vile urbane (danas poznata kao Vila Hipnosa).⁸ Tokom italijanske okupacije i aneksije Boke (1941-1943. godine) na Carinama je vršio iskopavanja dr Valenti, a svu dokumentaciju i nađeni materijal (statuete, novac, fragmente mermernih kipova i stubova) poslao je u Italiju.⁹ Tokom 1950. godine iskopavanja na Carinama su izvodili učenici Škole primjenjene umjetnosti iz Herceg Novog, čiji je rukovodilac ostao nepoznat. Oni su djelimično nastavili radove dr Valentija, pa su tom prilikom nađeni ostaci većeg hrama, mermerni blokovi većih dimenzija i djelovi arhitektonske plastike, sada izloženi na prostoru vile Hipnosa.¹⁰ U jesen 1968. godine stručna ekipa Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture Crne Gore sa Cetinja vršila je iskopavanje na sjevernom sektoru Carina. Tom prilikom su otkriveni arhitektonski elementi, ostaci jednog bunara, fragmenti mermernih statua, blokovi jednog stilobata, kao i mnoštvo ulomaka keramike. Nakon katastrofalnog zemljotresa iz 1979. godine, prilikom izvođenja zemljanih radova tokom obnove nastradalog područja, pronađena je velika količina pokretnog arheološkog materijala, od kojeg se mogu izdvojiti nalazi sepulkralnog karaktera kao što su kupasti cipusi, rimske urne sa natpisima i bogatim priložima staklenih flašica balzamarija. Opštinski zavod za zaštitu spomenika kulture iz Kotora vršio je zaštitna arheološka iskopavanja u dvije kampanje 1988. i 1989. godine na lokalitetu Carine. Tom prilikom su otkriveni ostaci stambene arhitekture većeg objekta sa izuzetnom koncentracijom keramičkih posuda, uglavnom južnoitalskog tipa gnathia keramike.¹¹ Sistematska arheološka istraživanja u Risnu realizuju se u kontinuitetu od 2001. godine u okviru međunarodnog projekta „*Rizon prijestonica kraljice Teute*” u kome su subjekti saradnje bivši Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture iz Kotora i Centar za arheološka istraživanja jugoistoč-

⁶ A. Evans, *Antiquarian researches in Illyricum*, Westminster, 1883, 36-37.

⁷ V. Kovačević, Arheološka istraživanja u Risnu s osvrtom na njegovu urbanu genezu, 449.

⁸ D. Vuksan, Risanski mozaik. *Almanah-šematizam Zetske banovine*. Sarajevo, 1931, 201-205.

⁹ V. Kovačević, *Preliminarni izvještaj sistematskog arheološkog istraživanja u Risnu br. 02-1093*, 2013, Cetinje, 2.

¹⁰ Rimski mozaici su organizaciona jedinica OJU Muzeji Kotor formirana na vili Hipnosa, čime ona predstavlja jedini prezentovani arheološki lokalitet u Crnoj Gori koji je u potpunosti prilagođen posjetiocima

¹¹ V. Kovačević, Arheološka istraživanja u Risnu s osvrtom na njegovu urbanu genezu, 449-450.

ne Evrope „Novae“ Univerziteta iz Varšave u periodu od 2001-2011. godine. Nakon transformacija institucija u oblasti zaštite kulturnog naslijeđa u Crnoj Gori tokom 2011. godine, istraživanja je preuzeo JU Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore. U periodu od 2001-2013. godine istraživanjima je rukovala mr Vilma Kovačević, arheolog-istraživač savjetnik, da bi od 2014. godine do danas je rukovođenje projektom povjereno dr Dejanu Gazivodi, arheologu-istraživaču savjetniku, dok poljski stručni tim vodi prof. dr hab. Pjotr Diček, direktor Centra za istraživanja antike jugoistočne Evrope pri Univerzitetu u Varšavi. U periodu od 2001. do 2013. godine, istraživanja su vršena na više lokacija u Risnu, kao što su Carine, Gradina, Gradski park u Risnu, Vila Hipnosa, Džamija i Risanski zaliv. Od 2014. do 2024. godine ispitivanja su vršena na Carinama i Gradini. Rezultati dobijeni u posljednjih dvadeset dvije godine¹² su izvanredni. Navešćemo samo neke od njih: pomjereno je datovanje vladanja kralja Balajosa na polovinu III vijeka p.n.e.,¹³ potpuno očuvani natpis na starogrčkom jeziku pronađen tokom 2019. godine na Gradini ukazuje na to da je Risan moguće imao status polisa tokom II vijeka p.n.e.¹⁴, otkrivena je ostava novca kralja Balajosa sa 4656 komada¹⁵, kao i kompleks palata do sada otkrivene površine od oko 200 m²¹⁶.

Veliki broj objekata pronađenih na Carinama i reprezentativnih pokretnih nalaza i studijskog materijala svjedoče o Rizonu kao velikom trgovačkom centru, koji se prvi put spominje u izvorima kod Pseudo-Skilaka u IV vijeku p. n. e., koji ga navodi u 24. i 25. poglavlju *Periplusa*¹⁷, u kojem Bokokotorski zaliv naziva Rizonskim, a dalje od Rizona spominje Enhelejce. Polibije (II vijek p. n. e.) bilježi podatke o Risnu u kontekstu vladavine kraljice Teute¹⁸. U rimskom periodu Tit Livije (I vijek p. n. e.– I vijek) naziva ga *opportuna urbs*¹⁹, dok ga Plinije Stariji (I vijek) navodi kao *oppidum civium Romanorum*²⁰, što bi moglo ukazivati da je bio u rangi municipijuma,

¹² Dvije godine se nije istraživalo u Risnu zbog pandemije korona virusa, u periodu od 2020-2021.

¹³ P. Dyczek, Illyrian King Ballaios, King Agron and Queen Teuta from Ancient Rhizon, *Anodos, Studies of the Ancient World* 13/2013, Trnava, 2019, 195–203.

¹⁴ A. Lajtar, Peripoloi and the god Medaurus in a newly-discovered Greek inscription from Rhizon (Taf. 14–15), *Tyche, Beiträge zur Alten Geschichte Papyrologie und Epigraphik* 36, 2021, 97–109.

¹⁵ R. Ciolek, ‘Great hoard’ of 4656 coins of King Ballaios from Risan, *Novensia* 21, Warszawa, 2010, 7–12.

¹⁶ D. Gazivoda, Sistematska arheološka istraživanja u Risnu (kampanje realizovane 2014. i 2015. godine),

Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore n.s 11, Cetinje, 2015, 129–142.

¹⁷ Pseudo-Skilaks, *Periplus*, cap. 24 i 25.

¹⁸ Polib. 2,11

¹⁹ Liv. 45.26

²⁰ Plin. *NH* 3.26.22

odnosno kolonije, na osnovu jednog natpisa iz Rogatice (BiH)²¹. U Duklji je pronađen natpis podignut u čast Flavija Frontona, na kojem između ostalih funkcija koje je obavljao, stoji i da je bio *duumvir iure dicundo* u gradu *Iulium Risinum*, što može navesti na mogućnost da je Risan već u doba Avgusta imao gradska prava.²² O stanovnicima ilirskog Rizona, Rizonjanima, podaci skoro da ne postoje, jer ih jedino pominje Tit Livije u kontekstu podjele novoosvojenih teritorija u okviru Rimske republike i oslobađanja od dažbina.²³ Strabon (I vijek p. n. e.– I vijek) spominje Risanski zaliv i grad Rizon.²⁴ Naravno, tu su i čuveni natpisi iz Lambeze zahvaljujući kojima nam je poznato ime jedinog potvrđenog ilirskog boga Medaura u Crnoj Gori, zaštitnika Risna.²⁵ Risan se spominje i na Pojtingerovoj karti iz IV vijeka.²⁶ Takođe, Stefan Vizantinac u VI vijeku piše o ilirskom gradu Risnu i rijeci, kroz jedan pisani fragment Filona (I vijek p. n. e.–I vijek.)²⁷.

2. Istraživanja realizovana 2022. godine

Sistematska arheološka istraživanja na Gradini, koja predstavljaju akropolu ilirskog grada realizovana su u više navrata. S obzirom na to da je teren teško pristupačan, kampanje su izvođene sa prekidima. U periodu od 2017–2019.²⁸ i 2022. godine²⁹ iskopavanja su bila fokusirana na tu lokaciju. Danas vidljivi kompleks na Gradini formiran je u srednjem vijeku i u različitim formama bio aktivan sve do kraja Drugog svjetskog rata. Centralni dio zauzima kula osmatračnica, koja je dozidavana a u raznim istorijskim periodima. Jugozapadno od kule pronađena je cistijerna, kao i dio bedema koji zajedno za spoljašnjim bedemom u kasnijoj fazi čine jednu cjelinu. Iz antičkog perioda otkriveni su djelovi megalitskog bedema i sime, koji ukazuju na postojanje antičkog kulturnog horizonta. Iz arheoloških slojeva na Gradini do-

²¹ Д. Гарашанин, М. Гарашанин, *н.д.*, 210.

²² *Isto*, 210.

²³ Liv., 45.26

²⁴ Strab. 7.5.7

²⁵ R. Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd, 2003, 23-24; T. Plociennik, K. Rzepkowski, Iliryski bog Medaurus i mury Risinium w świetle inskrypcji metrycznej z Lambaesis (*CIL* VIII 2581; f. Buecheler, *Carmina Latina epigraphica* 1527), *Novensia* 21, Warszawa, 2010, 79-135.

²⁶ Д. Гарашанин, М. Гарашанин, *н.д.*, 210.

²⁷ П. Мијовић, М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд – Улцињ, 1975, 20–25.

²⁸ D. Gazivoda, Systematic archaeological research in Risan - campaigns realized from 2014 to 2020, *Novensia* 31, Warszawa, 2022, 45–81.

²⁹ D. Gazivoda, Sistematska arheološka istraživanja realizovana 2022. godine na lokalitetu Gradina u Risnu, *Godišnjak Centra za konzervaciju i arheologiju Crne Gore za 2021 i 2022. godinu* br. 5, Cetinje, 2025, 134–138.

bijeni su novčići ilirskog vladara Balajosa, uglavnom fragmenti turske keramike, kao i fragmenti mletačke majolike i mletački novčići. Tokom posljednje kampanje 2019. godine otkriven je i potpuno očuvani, već navedeni natpis na starogrčkom jeziku iz II vijek p.n.e.³⁰

Tokom istraživanja 2022. godine otvorene su četiri sonde. Sonda 3A nalazila se između sonde 3 i kule³¹, orijentacije jugoistok-sjeverozapad, dimenzija 2,30 m (jugozapad) x 2,60 m (sjeveroistok) x 1,95 m (jugoistok uz kulu) x 1,78 m (sjeverozapad). Forma sonde je uslovljena konfiguracijom terena. Konačna apsolutna dubina u sondi iznosi 205,95 m, odnosno, 1,29 m relativne dubine. Iskopavanja su vršena u sloju šuta koji se proteže od vrha do dna sonde, gdje sloj čini žutosiva zemlja između stijena. U okviru ove sonde otkriven je segment temeljne zone recentne kule, dimenzija 1,95 m x 0,40 m x 0,48 m. Sonda 6A otvorena je uz istočni profil sonde 6³², dimenzija 4,50 m x 3,70 m, i orijentisana je u pravcu jugozapad-sjeveroistok. Sa sondom 6 čini jedan objekat (jugoistočno od kule), dimenzija 4,90 m x 4,70 m (sjeveroistok) x 5,10 m (jugozapad). Konačna apsolutna dubina u sondi iznosi 204,83 m, odnosno, 2,35 m relativne dubine. Ispod jugoistočnog zida objekta (čine ga dva do tri reda kamena, dužine 3,50 m i visine 0,80 m), koji predstavlja jugoistočni profil sonde, nalazi se kameni svod na dubini od 207,08 m u nivou temeljne zone zida i nije otkopan iz sigurnosnih razloga. U južnom dijelu sonde je definisan fragment zida pravca jugoistok-sjeverozapad, koji čine dva do tri reda kamena sa vezivnim sredstvom od crvene zemlje i kreča, dimenzija 3,50 m x 0,50 m x 0,77 m. Zid nije iskopan do kraja radi njegove stabilnosti. U sjeveroistočnom uglu sonde su otkrivene dva kvalitetno obrađena kamena. Moguće da predstavljaju dio nadvratnika/dovratnika. U sjeverozapadnom dijelu sonde konstatovani su tragovi gareži na dubini od 205,80 m. Na dubini od 205,86 m pronađen je sloj maltera debljine 0,39 m, a ispod njega, u sjeveroistočnom profilu uočavaju se dva kamena koja izlaze iz profila i najvjerovatnije su činili podlogu za malterni pod. Ispod ostataka poda do dna sonde, koje čine stijene, nalazi se kasnoantički sloj sa nalazima keramike, tegula i imbreksa. Sonda 10 nalazi se sjeverno uz sondu 3. Sonda je formirana radi provjere eventualnog ulaza u utvrđenje, ali on nije konstatovan. Test sonda 5³³ nalazi se sjeverozapadno uz son-

³⁰ A. Lajtar, Peripoloi and the god Medaurus in a newly-discovered Greek inscription from Rhizon, 97–109. i D. Gazivoda, Systematic archaeological research in Risan, 75–80.

³¹ Sonda 3 je istraživana 2017. godine, dok je kula istraživana 2019. godine (vidi u: D. Gazivoda, Systematic archaeological research in Risan, 2022, 67–71, 75–79).

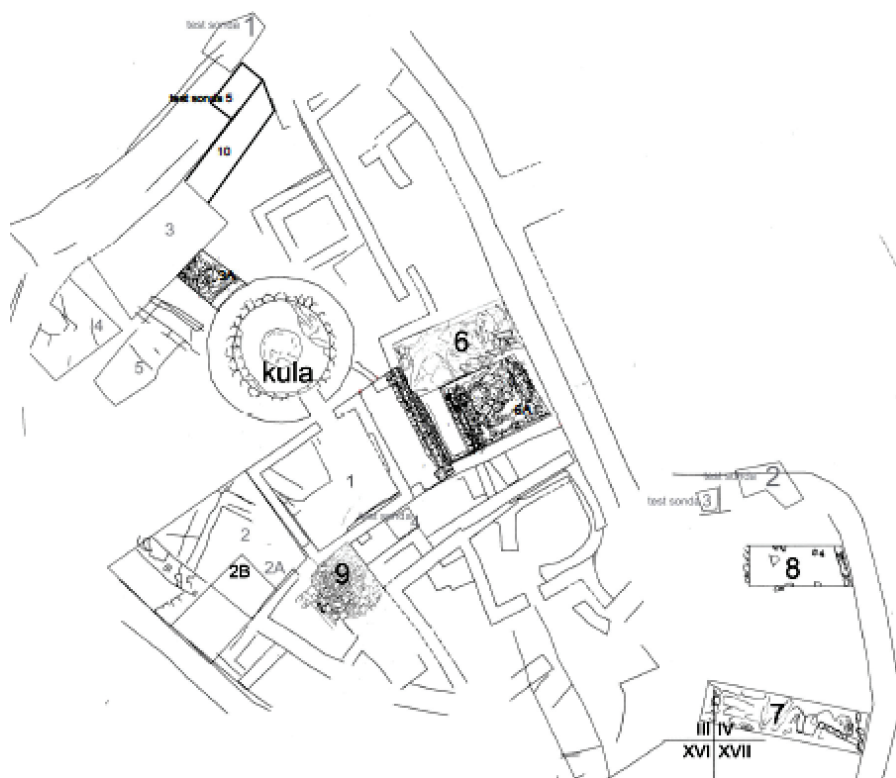
³² D. Gazivoda, Sistematska arheološka istraživanja na lokalitetu Gradina u Risnu, *Godišnjak Centra za konzervaciju i arheologiju Crne Gore za 2019. godinu* br. 3, Cetinje, 2020, 140–145.

³³ Istraživanjima realizovanim na Gradini od 2017. do 2019. godine formirano je ukupno 12 sondi, 1 rov i 4 test sonde. Rezultate ispitivanja vidjeti u: D. Gazivoda, Systematic archae-

du 10 (sjeverno prati liniju bedema radi eventualne potvrde pronalaska ulaza u utvrđenje). U sondi su najvjerojatnije pronađeni ostaci sjevernog bedema u dužini od 0,80 m pravca sjever-jug sa vezivom koje čini žuto-crvena zemlja i nešto kreča.

U ovogodišnjoj kampanji pronađeno je 18 inventarskih nalaza od keramike i metala. Takođe, pronađeno je 236 fragmenata studijskog materijala od keramike, kostiju i metala.

Može se zaključiti da se na Gradini nalaze kulturni slojevi od helezizma, preko perioda rimske vladavine, srednjeg vijeka i osmanskog perioda.

Sl. 2. Pozicije sondi na Gradini 2022. godine
(razmjera 1:100, crtali Vesna Popović, arh. teh. konzervator
i Radmila Čapin, arheolog)

Sl. 3 Sonda 6A

Sl. 4 Opšti izgled lokaliteta G3

Istraživanja realizovana 2023. godine

Nakon pet godina istraživanja na Gradini, stvorili su se uslovi da se fokus međunarodnog projekta konačno usmjeri na Forum. Na ovoj lokaciji, ispitivanja su vršena 1968. godine, čiji su rezultati već navedeni (vidi gore), ali nisu objavljeni.³⁴ Tokom 1989. godine ponovo su započeti arheološki radovi, zahvaljujući kojima su otkriveni stilobat i prostorija sa mozaikom, moguće kulnog karaktera.³⁵ Tokom 2009. godine vršena su manja sondažna istraživanja pored stilobata, gdje je pronađena mermerna glava karijatide iz rimskog perioda.³⁶ U 2021. godini došlo je do izmještanja pet djelova stubova i fragmenta arhitravne grede sa frizom sa ove lokacije na Rimske mozaike, koji se na tom mjestu nalaze još od otkrivanja 1968. godine.³⁷

Ovogodišnja kampanja započeta je u sondi iz 1989. godine kada je na tom mjestu otkriven stilobat u dužini od 19,40 m³⁸. Lokalitet je ukupne površine oko 75 m², čine ga šest sondi u kojima je pronađeno pet zidova, od kojih je jedan helenistički, tri rimska i jedan recentni. Istraživanja su započeta u staroj sondi, koja je proširena prema jugozapadu i sjeveroistoku, obuhvatajući zonu nabačenog šteta. Sjeverozapadni kraj lokaliteta nalazi se veoma blizu puta, potoka i kuća.

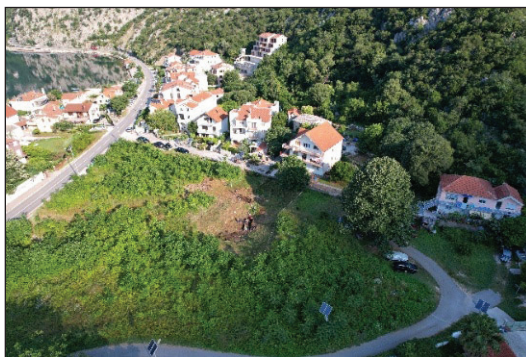
³⁴ V. Kovačević, Arheološka istraživanja u Risnu s osvrtom na njegovu urbanu genezu, 450.

³⁵ V. Kovačević, Istraživanja arheološkog lokaliteta „Carine” u Risnu, *Glasnik Odjeljenja Umjetnosti CANU* 16, Podgorica, 1997, 48–49.

³⁶ P. Dyczek, Rhizon, 2008–2012, Preliminary report on the excavations of the Center for research on the antiquity of southeastern Europe, University of Warsaw, *Archeologia* LXII–LXIII 2011–2012, Warszawa, 2014, 106–107.

³⁷ D. Gazivoda, *Izveštaj o obavljenom stručnom nadzoru nad izmiještanjem nalaza na mjesto na kojem bi se nakon konzervacije i restauracije mogla planirati i prezentacija, Risan, opština Kotor*. br. 02–982 od 29.11.2021. Cetinje, 2021.

³⁸ V. Kovačević, Istraživanja arheološkog lokaliteta „Carine” u Risnu, 49.

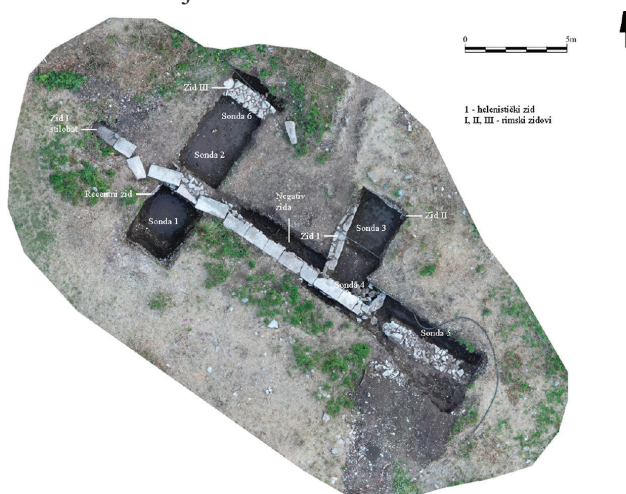
Sl. 5. Pozicija Foruma u Risnu

Sonde 1, 2 i 6 čine jedan prostor pravca jugozapad-sjeveroistok, dok je sonda 3 upravna u odnosu na stilobat i istog je pravca. Sonde 4 i 5 prate stilobat u pravcu sjeverozapad-jugoistok. Dakle, sve sonde su postavljene sa ciljem da definišu prostor oko stilobata.

Helenistički zid (zid I)³⁹ nalazi se u sondama 3 i 4 i pruža se u pravcu sjever-jug, čine ga tri reda obrađenog kamena na istočnoj strani (h-0,50 m), dok ga u širini čine dva reda kamena. Ovaj zid ide ispod stilobata i završava se u južnom profilu sonde. Zid za sada nije iskopan do kraja u oba pravca, kao ni u dubinu, jer se u donjoj zoni javlja morska voda. Stilobat (zid I) nalazi se u sondama 1, 4 i 5. Zid se pruža u pravcu jugoistok-sjeverozapad, čini ga jedan red od 13 očuvanih obrađenih kamenih ploča debljine 0,14-0,36 m, širine 0,64-0,70 m (1,15 m-temeljna zona) u očuvanoj dužini od 16 m. Temeljna zona ispod kamenih ploča je očuvana u visini od 0,44-0,50 m i čini je 2-4 reda krupnijeg neobrađenog kamena. Zid je ukupne visine 0,86 m. Žljebovi koji ukazuju na tragove baza stubova (kolonade) javljaju se na svakoj drugoj ploči u širini od 0,55 m (iz pravca sjeverozapada, na tri ploče) -0,60 m (na tri ploče). Stilobat ka jugoistoku je prekinut u dužini od 0,80 m, nakon čega se dalje nastavlja samo poremećena temeljna zona u dužini od 4,60 m (ukupna dužina 21,40 m). Jugozapadna strana zida je obrađena, za razliku od sjeveroistočne. Zid za sada nije iskopan u potpunosti. Zid II, za sada iskopane dužine 2,75 m, pruža se u pravcu jugoistok-sjeverozapad, paralelan je sa stilobatom, na udaljenosti od njega za 4,90 m ka sjeveroistoku. Nalazi se u sjeveroistočnom profilu sonde 3, na 9 cm od površinske kote, a od dna sonde za 22 cm (njegov produžetak najvjerovatnije predstavlja zid III). Ovaj zid čini 7 redova obrađenog kamena zidanog u pravilnim redovima i u

³⁹ Zidovi iz helenističkog perioda označeni su arapskim brojevima, iz rimskog perioda rimskim brojevima.

temeljnoj zoni 3 reda neobrađenog nepravilnog kamena. Ukupna visina zida iznosi 1,44 m, a 0,60 m je visina temeljnog dijela zida. U istočnom uglu nalazi se horizontalno postavljena kamena ploča, koja može biti fragment poda, na dubini od 1,15 m u odnosu na početnu kotu zida. Zid III, trenutnih dimenzija 2,90 x 0,90 m, pruža se u pravcu jugoistok-sjeverozapad, paralelan je sa stilobatom, na udaljenosti od njega za 4,80 m ka sjeveroistoku. Udaljen je od zida II za 6 m ka jugoistoku (taj dio lokaliteta između sonde 6 i 3 nije iskopan). Nalazi se u sondi 6, na 6 cm od površinske kote, a od dna sonde za 19 cm i nije iskopan do kraja (njegov produžetak najvjerojatnije predstavlja zid II). Ovaj zid čine 2 reda obrađenog kamena (najvjerojatnije predstavlja temeljnu zonu, a niži je u odnosu na temeljnu zonu zida II za 6 cm), dok ga u širini čini 3-4 reda kamena sa dva lica i trpncem u sredini. Ukupna visina zida iznosi 0,53 m. Recentni, betonski zid, dužine 2,75 m, nalazi se u sjeverozapadnom profilu sonde 1, pruža se u pravcu sjeveroistok-jugozapad (upravan je u odnosu na stilobat), pruža se ispod stilobata i dalje ka sjeveroistoku u dužini od cca 0,30 m. Nalazi se na 0,85 m od površinske kote, a od dna sonde na 0,28 m, dok je udaljen od zapadnog ugla sonde za 2,10 m. Ovaj zid čine 4 reda blokova, ukupne visine 0,80 m (izgrađen je nakon zemljotresa i predstavlja temeljnu zonu jedne od baraka u kojima su bili smješteni radnici za izgradnju hotela Teuta i osnovne škole⁴⁰, a nakon ispunjavanja svoje svrhe barake su srušene). Blokovi su dimenzija 40 x 20 x 9 cm. Dno zida je u istoj ravni sa dnom temeljne zone stilobata.

Sl. 6. Lokalitet Forum na kraju radova 2023. godine (razmjera 1:100, obradili mr Bartek Wojciechowski, arheolog i Radmila Čapin, arheolog)

⁴⁰ Ovu baraku spominje i V. Kovačević (vidi u: V. Kovačević, Istraživanja arheološkog lokaliteta „Carine” u Risnu, 48).

U ovoj kampanji pronađeno je 79 inventarskih nalaza od keramike i metala i nekoliko novčića. Takođe, pronađeno je 1025 fragmenata studijskog materijala od keramike. S obzirom na to da će arheološka istraživanja biti nastavljena, iskopana zemlja je lagerovana na lokalitetu koji je na kraju radova ograđen radi bezbjednosti, kako lokaliteta, tako mještana i posjetilaca.

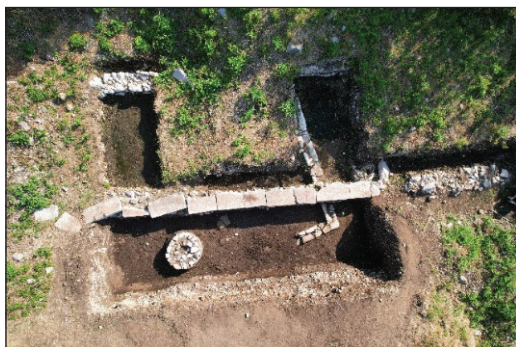
4. Istraživanja realizovana 2024. godine

Arheološka istraživanja sprovedena su u jednoj sondi (sonda 7). Lokalitet je ukupne površine 36 m², u produžetku prošlogodišnje sonde 1 ka jugoistoku. Sonda 7 je otvorena pri stilobatu sa njegove jugozapadne strane. Istraživanja su završena na ukupnoj relativnoj dubini od 2,75 m. U nivou temeljne zone stilobata otkriven je bunar⁴¹, udaljen od istog za 0,83 m ka jugozapadu, čija očuvana visina za sada iznosi 0,73 m, jer bunar nije iskopan do kraja. Konstatovano je sedam redova pritesanog kamena debljine od 3-11 cm, dok osmi red čini očuvana krana od neobrađenog i poluobrađenog kamena različitih dimenzija i debljine do 16 cm. Na očuvanoj krani nalaze se dva kamena prstena. Prečnik spoljašnjeg kamenog prstena iznosi od 1,53-1,57 m. Prečnik unutrašnjeg prstena je od 0,43-0,50 m. Sa istočne strane bunara (južno od stilobata) uočavaju se tragovi kamene konstrukcije koja najviše podsjeća na popločanje u nivou dna sonde (1-0,40 x 0,60 m; 2-dužine 0,68 m).

Otkriven je i nastavak helenističkog zida (zid 1), koji se nalazi u sondama 3 i 4 i pruža se u pravcu sjever-jug. Ovaj zid ide ispod stilobata i nastavlja se dalje u sondi 7. Ostaci zida pronađeni u ovogodišnjoj kampanji orijentisani su u pravcu sjever-jug. Njegove dimenzije iznose 1,06 x 0,48 m, visine 31 cm (udaljen 17 cm ka jugu od stilobata). Zid se dalje pruža u pravcu istok-zapad, čije dimenzije iznose 2,08 x 0,48, visine 31 cm. Zid, koji nije iskopan do kraja, za sada čine dva reda kamena u visini i širini.

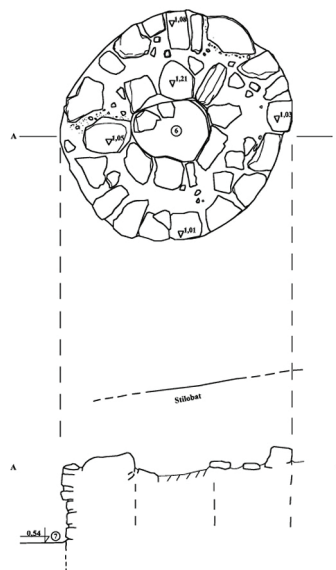
Od pokretnih nalaza pronađeno je 57 inventarskih nalaza od keramike, stakla i metala i jedan novčić. Takođe, pronađeno je 911 fragmenata studijskog materijala od keramike, metala i životinjske kosti. Lokalitet je ograđen na kraju istraživanja, a bunar zaštićen.

⁴¹ Vrlo moguće da je to bunar otkriven u kampanji iz 1968. godine, ali kako dokumentacija nije dostupna, to ne možemo potvrditi (vidi u: V. Kovačević, Arheološka istraživanja u Risnu s osvrtom na njegovu urbanu genezu, 450).

Sl. 7. Lokalitet Forum tokom 2024. godine

Sl. 8. Bunar (razmjera 1:20, crtala Agata Momot, digitalizovala Radmila Ćapin, arheolog)

5. Zaključak

Na osnovu izloženih rezultata sistematskih arheoloških istraživanja posljednjih godina, došlo se do novih naučnih zaključaka, potvrde postojećih nalaza kao i pretpostavki. Na akropoli je najvjerojatnije potvrđena pretpostavka postojanja antičkog hrama pronalaskom dijela antičkog oluka (sime)⁴² koji se veže za reprezentativne objekte, poput hramova. U prilog ovoj tezi idu nalazi poput očuvanog natpisa na starogrčkom jeziku iz II vijeka p.n.e., fragmenta natpisa na starogrčkom jeziku iz perioda vladavine Rima, kao i fragment rijetkog zelenog porfira iz tog perioda. Pronađeni fragmenti srednjovjekovne kamene plastike sa prepletom i krinovima, kao i fragment srednjovjekovne mermerne ploče sa dijelom ćiriličnog natpisa idu u prilog tezi postojanja crkve na Gradini, dok se za postojanje džamije pouzdano zna. Dakle, svi ovi nalazi mogli bi ukazati na kontinuitet postojanja svetog mjesta na istoj lokaciji, od rane antike do savremenog doba. Takođe, veoma je bitan i fortifikacioni karakter od formiranja ilirskih, preko srednjovjekovnih bedema i kule koja je formirana kroz razne periode, da bi postojeću formu dobila od strane italijanskih okupacionih snaga u Drugom svjetskom ratu. Zanimljivo je preslaganje megalitskog bedema u nekom kasnijem periodu, koji se nalazi sa sjeverne strane kule,

⁴² D. Gazivoda, Systematic archaeological research in Risan - campaigns realized from 2014 to 2020, 75.

Na Carinama, u podgrađu uz samo uzvišenje na kojem se nalazila akropola, otkriven je kulturni sloj iz IV vijeka p.n.e. kao i jedinstveni kompleks palata sa megaronom i ulicama iz polovine III vijeka p.n.e.⁴³ jedinog, za sada pronađenog, ilirskog grada u Crnoj Gori. Nešto niže prema moru nalazi se stambena i zanatsko-trgovačka zona sa većim brojem objekata i više ulica, megalitskim bedemima i kapijom. Na ovom mjestu otkriveno je i nekoliko insula.⁴⁴ Takođe, agora, odnosno forum koji su sjeverozapadno od trgovačkog dijela grada, do sada su već dali izvanredne fragmente kamene plastike. Hipokaust i arhitektonski ostaci iz rimskog perioda dodatno potvrđuju kontinuitet kvalitetnog življenja ilirskog grada dok vila Hipnosa, koja je služila kao hospitium⁴⁵, predstavlja izvanredan primjer blagostanja grada sa statusom jedine moguće kolonije kod nas. U njenoj blizini otkriven je dio još jednog luksuznog objekta sa podnim mozaikom ukrašenim dekoracijom u formi meandra. Dalje, prema jugu pretpostavlja se da je ispod rta Rtac bilo sidrište.⁴⁶ Luksuzni i veoma brojni pokretni fond nam dodatno potvrđuje iznesene tvrdnje o životu na visokom nivou u Rizonu i Risiniumu.

Na kraju, kada se sagledaju svi dosadašnji pronalasci i potencijal antičkog Risna, jedino što treba da slijedi jeste formiranje arheološkog parka u kome bi svi segmenti Rizona, odnosno, Risiniuma bili adekvatno konzervirani, restaurirani, prezentovani i stavljeni u službu valorizacije i samoodrživosti. Povezanost vile Hipnosa, Carina, Gradine i blizina crteža u Lipcima mogu dati jedinstvenu sliku razvoja ovog područja od gvozdenog doba do kraja antike. Uporedo, formiranjem muzeja i naučno-istraživačkog centra u Risnu omogućilo bi se dalje istraživanje antičkog grada tokom čitave godine. Uz multidisciplinarni pristup ovaj lokalitet može biti uzor za izgradnju drugih arheoloških parkova u Crnoj Gori. Kompleks kraljevskih palata i ostaci profanih objekata, obavezuju nas da što prije adekvatno postupamo sa jedinom ilirskom prijestonicom u Crnoj Gori.

⁴³ P. Dyczek, An Illyrian Palace in Rhizon: Preliminary Results, *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité – VI: actes du VIe colloque international de Tirana (20-23 mai 2015)*, Volume I, Tiranë, 2018, 259–265.

⁴⁴ V. Kovačević, Arheološka istraživanja u Risnu s osvrtom na njegovu urbanu genezu, 458–459.

⁴⁵ P. Dyczek, Roman mosaics in the villa of Hypnos in ancient Rhizon/Risinium (Montenegro)-continuation of mosaic analysis, *Novensia* 21, Warszawa, 2010, 51–74.

⁴⁶ V. Kovačević, Arheološka istraživanja u Risnu s osvrtom na njegovu urbanu genezu, 459, 462.

Literatura:

- A. Evans, *Antiquarian researches in illyricum*, Westminster, 1883.
- A. Lajtar, Peripoloi and the god Medaurus in a newly-discovered Greek inscription from Rhizon (Taf. 14 –15), *Tyche*, Beiträge zur Alten Geschichte Papyrologie und Epigraphik 36, 2021.
- Č. Marković, *Arheologija Crne Gore*, Podgorica, 2006.
- D. Gazivoda, Izvještaj o obavljenom stručnom nadzoru nad izmiještanjem nalaza na mjesto na kojem bi se nakon konzervacije i restauracije mogla planirati i prezentacija, Risan, opština Kotor. br. 02–982 od 29.11.2021, Cetinje, 2021.
- D. Gazivoda, Sistematska arheološka istraživanja na lokalitetu Gradina u Risnu, Godišnjak Centra za konzervaciju i arheologiju Crne Gore za 2019. godinu br. 3., Cetinje, 2020.
- D. Gazivoda, Sistematska arheološka istraživanja realizovana 2022. godine na lokalitetu Gradina u Risnu, Godišnjak Centra za konzervaciju i arheologiju Crne Gore za 2021 i 2022. godinu br. 5, Cetinje, 2025.
- D. Gazivoda, Sistematska arheološka istraživanja u Risnu (kampanje realizovane 2014. i 2015. godine), Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore n.s, 11, Cetinje, 2015.
- D. Gazivoda, Systematic archaeological research in Risan - campaigns realized from 2014 to 2020, *Novensia* 31, Warszawa, 2022.
- D. Vuksan, Risanski mozaik. Almanah-šematizam Zetske banovine. Sarajevo, 1931.
- P. Dyczek, An Illyrian Palace in Rhizon : Preliminary Results, *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité – VI: actes du VIe colloque international de Tirana (20–23 mai 2015)*, Volume I, Tiranë, 2018.
- P. Dyczek, Illyrian King Ballaios, King Agron and Queen Teuta from Ancient Rhizon, *Anodos, Studies of the Ancient World* 13/2013, Trnava, 2019.
- P. Dyczek, Rhizon, 2008–2012, Preliminary report on the excavations of the Center for research on the antiquity of southeastern Europe, University of Warsaw, *Archeologia* LXII–LXIII, Warszawa, 2011-2012.
- P. Dyczek, Roman mosaics in the villa of Hypnos in ancient Rhizon/Risinium (Montenegro)-continuation of mosaic analysis, *Novensia* 21, Warszawa, 2010.
- Pseudo-Skilaks, *Periplus*, cap. 24 i 25.
- R. Ciołek, 'Great hoard' of 4656 coins of King Ballaios from Risan, *Novensia* 21, Warszawa 2010.
- R. Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd, 2003.
- T. Plociennik, K. Rzepkowski, Iliryski bog Medaurus i mury Risinium w świetle inskrypcji metrycznej z Lambaesis (CIL VIII 2581; f. Buecheler, *Carmina Latina epigraphica* 1527), *Novensia* 21, Warszawa, 2010.
- V. Kovačević, Arheološka istraživanja u Risnu s osvrtom na njegovu urbanu genezu, *Antička Budva, zbornik radova*, Budva, 2021.

V. Kovačević, Istraživanja arheološkog lokaliteta "Carine" u Risnu, Glasnik Odjeljenja Umjetnosti CANU 16, Podgorica, 1997.

V. Kovačević, Preliminarni izvještaj sistematskog arheološkog istraživanja u Risnu br. 02-1093, Cetinje, 2013.

Д. Гарашанин, М. Гарашанин, Црна Гора у освит писане историје, Историја Црне Горе I, Титоград, 1967.

П. Мијовић, М. Ковачевић, Градови и утврђења у Црној Гори, Београд – Улцињ, 1975.

Dejan GAZIVODA

SYSTEMATIC ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN RISNA - CAMPAIGNS REALIZED FROM 2022 TO 2024

Summary

Organized by Center for Conservation and Archaeology of Montenegro and the University of Warsaw in the period from 2022-2024 archaeological campaigns were carried out at the sites of Carine and Gradina in Risan. This paper presents the results of those researches with a brief history and possibilities for further development of the archaeological sites. In the end, when all the discoveries and the potential of ancient Risno are considered, the only thing that should follow is the formation of an archaeological park in which all segments of Risno, that is, Risinium, would be adequately conserved, restored, presented and put to the service of valorization and self-sustainability. The connection between Villa Hypnos, Carina, Gradina and the proximity of the drawings in Lipci can give a unique picture of the development of this area from the Iron Age to the end of Antiquity. At the same time, the establishment of a museum and a scientific research center in Risno would enable further research of the ancient city throughout the year. With a multidisciplinary approach, this site can be a model for the construction of other archaeological parks in Montenegro. The complex of royal palaces and the remains of profane buildings oblige us to deal adequately with the only Illyrian capital in Montenegro as soon as possible.